

Soproni Szemle

2023. második szám

hetvenhetedik évfolyam

TARTALOMJEGYZÉK

TURBULY ÉVA (összeáll.): Varga Imréné (1940–2023) emlékére	135
--	-----

TÍZ NEMZEDÉK: TRADÍCIÓ ÉS MEGÚJULÁS AZ EGYKORI SOPRON VÁRMEGYE TERÜLETÉN

DOMINKOVITS PÉTER: Bevezető	154
DEMETER GÁBOR – HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN: Sopron vármegye az ország gazdaságában és társadalmában az 1728. évi országos adóösszeírás tükrében. Szempontok egy összehasonlító vizsgálathoz	155
SZULOVSKY JÁNOS: A kisipar szerkezete Sopronban a 19. század utolsó harmadában	180
CSEKŐ ERNŐ: Gondolatok a dualizmus-kori Sopron vármegye és Sopron politikai képének sajátos vonásairól. I. rész: Az 1860-as évektől az 1890-es évekig	189
JANKÓ FERENC: Eltérő utakon: Burgenland és Nyugat-Magyarország a helytörténeti irodalomban	215

MŰHELY

DOMINKOVITS PÉTER: Adelffy Antal, a 18. századi Sopron vármegye alispánja	230
NÉMETH ILDIKÓ: Müller Paulin (1819–1896) soproni nagykereskedő és mecénás végrendelete, 1895.	232

SOPRONI KÖNYVESPOLC

GERENCSÉR PÉTER: Egyház – Irodalom – Tudomány: Kis János (1770–1846). Szerk.: Fórizs Gergely – Kertész Botond – Vaderna Gábor. Budapest, Reciti – Evangélikus Országos Gyűjtemény, 2021. (Evangélikus Gyűjteményi Kiadványok. Új sorozat. B-sorozat 3. kötet)	244
IFJ. NEMES ANDRÁS: Ifj. Sarkady Sándor: Sterbenz Károly. Alkalmi kisgrafikák. A soproni kisgrafika nemzetközi hírű mesterének emlékére. Sopron, 2022. 340 o.	249

JÓZAN TIBOR: Beszámoló a Soproni Városszépítő Egyesület 2022. évi tevékenységéről	252
---	-----

Források és megközelítések

A török és kuruc háborúkat követő újrakezdés megkívánta az állam anyagi alapjainak felmérését is. A merkantilizmus irányába elmozduló Habsburg állam egyszerre kívánta elérni az adóbevételek növelését, egyszersmind az alattvalók jólétének emelését, egyúttal a – geográfiai értelemben is – rendies széttagoltságban, lényegében központi kormány-szervek nélkül működő magyar államiséget egy intézményesülő közigazgatás irányába terelni. E célok elérésében nagy szerepet szántak az adóösszeírásoknak, amelyek egyszerre voltak hivatva adatokat szolgáltatni úgy az ország nem nemesi társadalmának gazdasági erejéről, mint magáról a társadalomról is.² A 18. század első harmadában három nagy adóösszeírás is készült e célok érdekében. Az első 1715-ben, a következő ennek elégtelensége miatt 1720-ban,³ majd a harmadik – még mindig korrekciós szándékkal – 1728-ban. Utóbbi az Országos Levéltár állományában ugyan csak 11 megyére és 2600 településre maradt fenn (Bihar, Heves, Nógrád, Pest, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szepes, Tolna, Vas, Zala).⁴ E forráskorpusznak külön értéket ad, hogy a zsellérnépesség különféle csoportjaira is kiterjedt, továbbá mivel a jobbágyi jogállású földek számbavételével készült, az ilyen

¹ A tanulmány az MTA BTK Lendület Tíz Generáció Kutatócsoport területi egyenlőtlenség munkacsoportjában készült.

² *Perjés Géza*: A statisztikai szemlélet elemei a XVIII. eleji adóösszeírásokban. In: *Statisztikai Szemle* 46. (1968) 10. sz. 1038–1039. Az ország megismerése, intézményi háttér híján, egyéni vállalkozások keretében történt Bél Mátyás színre lépésétől egészen Fényes Elek munkásságáig, majd a statisztika intézményesüléséig. Áttekintően lásd *Dávid Zoltán*: *Statisztikai adatgyűjtések Magyarországon a 18–19. században*. In: *Statisztikai Szemle* 43. (1965) 5. sz. 513–524. és 6. sz. 625–638. A 18. századi Sopron megyére lásd *Bél Mátyás*: *Sopron vármegye leírása I.* Szerk.: Kincses Katalin Mária, ford.: Déri Balázs, Földváry Miklós, Tóth Gergely. (Sopron Város Történeti Forrásai C/ sorozat, 2. kötet) Sopron, 2001.; *Sopron vármegye leírása II.* Szerk.: Kincses Katalin Mária, ford.: Tóth Gergely – Tuza Csilla. (Sopron Város Történeti Forrásai C/ sorozat, 3. kötet) Sopron, 2006.; *Sopron vármegye leírása III.* Szerk.: Kincses Katalin Mária, ford.: Tóth Gergely – Tuza Csilla. (Sopron Város Történeti Forrásai C/ sorozat, 4. kötet) Sopron, 2006.

³ *Acsády Ignác*: *Magyarország népessége a pragmatika sanctio korában 1720–21.* Budapest, 1896.; Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára (MNL OL) Az 1720. évi országos összeírás (N 79).

⁴ MNL OL X MF 8374–8386. (1728 évi összeírások a budapesti és megyei levéltárakból: X 1856; 1876; 1886; 1930; 1933; 1941; 1947; 1970; 9671; 9733; 9588; 9706; 9765.

földön élő nemesek is összeírásra kerültek. (Tudomásunk szerint további megyék anyaga is fennmaradt megyei levéltárainkban, illetve a határon túli területeken, illetve Perjés is említi további két – Csongrád és Gömör – vármegye anyagát, de a megkezdett elemzésbe ezeket utólag már nem vonta be.⁵)

Az elsősorban hadtörténészként ismert Perjés Géza kiváló történeti statisztikusként felismerte az 1728. évi összeírás forrásértékét, s nagyszabású adatgyűjtésbe kezdett az 1960-as években. Munkája az akkor még gyerekcipőben járó számítástechnika miatt óhatatlanul is torzóban maradt. Ugyan eljutott a fenti tizenegy megye adatainak rögzítéséig, s egy-egy részlet kidolgozásáig, a kinyomtatott kódlapok legnagyobbbrészt érintetlenül maradtak fenn a Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltárának óbudai részlegében, a KSH iratai között.⁶

Perjés Géza egy nagyobb, intézményi keretek között szerveződő kutatási program részeként kezdte meg az 1728-as összeírás vizsgálatát. A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjában 1960-ban indult meg e forrásanyag feltárása, míg Perjés 1962 és 1983 között volt e kutatócsoport munkatársa.⁷ Céljuk az volt, hogy az anyagot elérhetővé tegyék az akkor első lépéseinél járó számítógépes elemzés számára.⁸ 1968 októberében megjelent tanulmánya azt ígéri, hogy még az évben napilágot lát majd annak a forráskiadványnak az első kötete, amely az 1728-as összeírás táblázatos anyagait teszi közzé.⁹ Ez csak akkor lett volna lehetséges, ha a kötet ekkorra már túl van a nyomdai előkészítés fázisain, ennek viszont nincs nyoma Perjés Géza hagyatékában. 1974-ben „Az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásának terve” címmel tartott előadást Zalaegerszegen,¹⁰ azaz a hosszas nekikészülődés ellenére ekkor még mindig nem került sor az adatállomány adatbázissá alakítására, bár ennek folyamata 1972-ben megkezdődött.¹¹ Nemcsak a forráskiadás akadt el, de néhány áttekintő cikk s egy, Bihar megye viszonyait taglaló esettanulmányon¹² túl a további megyeelemzések is elmaradtak, feltehetően attól a felismeréstől sem függetlenül, amely a siker kulcsát abban látta, hogy „az irtatlan tömegű, kézi úton elvégezhetetlen számítások végrehajtásához milyen gépi kapacitást

⁵ *Perjés Géza*: Az 1728. évi adóösszeírás adatainak feldolgozása. In: Statisztikai Szemle 52. (1974) 11–12. 1069.

⁶ MNL OL Központi Statisztikai Hivatal XXXII-23-j-12 (ajándékok 1701–1990) Az 1728-as adóösszeírás feldolgozásának anyaga (Perjés Géza ajándéka) 28–85. doboz.

⁷ *Faragó Tamás*: Három évtized. A KSH Könyvtár Történeti Statisztikai Kutatócsoportjának története (1954–1985). Budapest, 2015. 104.

⁸ Ez volt az első kísérlet egy feudális összeírás matematikai statisztikai módszerekkel való elemzésére. *Perjés Géza*: Jelentés az 1728. évi adóösszeírás gépi feldolgozásáról. In: Agrártörténeti Szemle 20. (1978) 1–2. sz. 33.

⁹ *Perjés* 1968. 1044.

¹⁰ *Perjés* 1974. 1068.

¹¹ *Perjés* 1974. 1081.

¹² *Perjés Géza*: Bihar megye 1728. évi adóösszeírásának gépi feldolgozása. In: Hajdú-Bihar Megyei Levéltár évkönyve VI. Debrecen, 1979. 33–110.

tudunk biztosítani.¹³ Perjés vállalkozása kora lehetőségeit meghaladó terv volt, azt is rendkívülinek kell tartanunk, hogy egyáltalán a ránk maradt fázisig eljutott. Ha a mából tekintünk vissza, akkor viszont ismét csak arról szerezhetünk bizonyosságot, hogy Perjés Géza jövőbe látó, hosszú távon tervező tudós volt. Saját kutatásunk szemszögéből csak megerősíteni tudjuk azt a véleményét, hogy „[a] gépi tárolás szinte korlátlan lehetőségei módot adnak majd arra is, hogy az »adatbankot« folyamatosan újabb források adataival egészítsük ki, és talán ez lesz ennek az egész kísérletnek egyik legnagyobb és legmaradandóbb eredménye.”¹⁴

Kutatócsoportunkban arra vállalkoztunk, hogy – ellensúlyozva, egyúttal tesztelve az 1720-as összeírás vélelmezett torzításait – a kódlapokat visszafejtve újra alkossuk, majd elemezzük Perjés adatbázisát. Jelen tanulmányban Sopron vármegyét a forráskorpuszban található többi megyével összevetve vizsgáljuk meg, elsősorban a földhasználat és a társadalmi rétegződés szemszögéből.

Jóllehet az adóösszeírások – hasonlóan a vállalkozók mai adóbevallásaihoz – kevésbé alkalmasak arra, hogy azokból egyértelmű és pontos képet alkothassunk jövedelmekre és a nyereségre, azt mégis lehetővé teszik, hogy segítségükkel a prestatistikus kor népességére tehesünk becsléseket. Az is forrásértékük elfogadása mellett szól, hogy „hibáinknak bizonyos állandó tendenciájuk van”, így alkalmasak bizonyos összefüggések kimutatására.¹⁵

Perjés fő kérdése lényegében egyezik a miénkkel: a korabeli adóösszeírásokból vajon lehetséges-e rekonstruálni az egykori mezőgazdasági termelés viszonyait?¹⁶ Az agrárdominanciájú feudális gazdaságra vonatkozóan úgy is fogalmazhatunk, hogy a zömmel mezőgazdasági jellegű adatok bázisán a területi fejlettségnek, illetve a területi egyenlőtlenségeknek milyen mintázatai voltak a 18. század első harmadában.

Az 1728-as összeírás alapján elvben kilencvenféle adat mentén végezhető adatgyűjtés, de a kutató kezét sokszor megköti, hogy ezek eltérő mennyiségben és minőségben kerültek felvételre. Perjés Géza 1978-ban egy összegző tanulmányban foglalta össze az addig elkészült számításait.¹⁷ Már ebből tudható, hogy Sopron megye valamennyi – összesen 233 – településéről fennmaradt az 1728. évi összeírás anyaga (míg a három szabad királyi város kimaradt), de az elemszám rovatonként itt is folyamatosan változik. Ezzel együtt a többi tíz megye összevetésében Sopron megye anyaga jóval adatgazdagabb.

Lényeges, kvantifikálható információkat is tartalmaz a táblázatos részt követő 13 kérdésből álló *descriptio* is, még ha itt a válaszadás mélysége még erősebben ingadozik is. Országos kitekintésben 80 % feletti válaszadás van a nyomások számáról, a település tűzifa-ellátottságáról, a legelő eltartóképességéről vagy éppen az erdőhasználatról. Ellen-

¹³ Perjés 1968. 1045.

¹⁴ Perjés 1974. 1099.

¹⁵ Perjés 1968. 1044.

¹⁶ Faragó 2015. 66.

¹⁷ Perjés 1978.

ben csak 40–50 % körül alakul a válaszadási arány a kenyérgabona-, ipari fa ellátottság, a téli legelők, a szőlők hozama, illetve a bor minősége, vagy éppen a föld trágyázása tekintetében.¹⁸

Ha az előzménynek tekinthető 1720-as *Regnicolaris Conscriptio*t tekintjük, az csekély számú és szűk spektrumú indikátorai miatt nem alkalmas a gazdálkodás színvonalában tapasztalható területi különbségek érzékeltetésére, csupán a telki állomány méretének és a társadalomszerkezet regionális differenciáinak bemutatására. A nyomásra és termékenységre vonatkozó 1720-as adatok pedig hiányosak.¹⁹ Csonkasága ellenére az 1720-asnál sokkal részletesebb és pontosabb 1728-as összeírás jóval több ismeretet szolgáltat a gazdálkodás sajátosságairól és az agrármutatók kapcsolatrendszeréről.²⁰ A 11 fennmaradt vármegye anyaga lehetőséget kínál nemcsak a megyék közötti összehasonlításra, de a belső differenciáltság bemutatására is.²¹

Jobbágyi földbirtoklás és művelési módok

A vizsgált 11 megye társadalmi gazdasági mutatói 1728-ban nagy szórást mutattak. Kiemelkedő volt az egy jobbágyra jutó (összes)²² szántóföld értéke Szepes megyében, az országos átlag duplája. Ezzel szemben Vas, Bihar, Heves és Zala megyében átlag (14–16 magyar hold) alatti volt ez az érték, Sopronban kicsivel az átlag felett.²³ (Az összeírásban a területmérték helyi elnevezésének megfelelően, keveredik a magyar hold, a köből és a pozsonyi

¹⁸ *Perjés* 1968. 1043.

¹⁹ Kb. kilencezer helyett csak 7600 településre van nyomás- és hatezer településre van termékenységszám.

²⁰ Az 1715-ös, 1720-as és 1728-as összeírás alapján összehasonlítható 10 megye esetében van, ahol a szántó növekedése ötszörös vagy négyszeres (Nógrád és Pest megye), viszont vannak olyanok, például Somogy és Tolna, ahol éppen csökken a szántó területe, de van olyan is, mint például Heves, ahol 1715-ben 16 792 köblös szántót írnak össze, 1720-ban 60 470-et, 1728-ban pedig újra 13 790-et. Ezt összevetve az összeírt adózó lakosság számával viszont meglehetősen stabil egy összeírtra jutó telki állományt kapunk: ez 7,6 hold 1715-ben, 8,8 hold 1720-ban és 7,8 hold 1728-ban. *Perjés* 1968. 1042. Eközben a településkénti átlagos háztartásszám 18–20-ról 38-ra emelkedett, ami inkább a korábbi összeírások hiányosságaira utal, mint a népesség megduplázódására (noha valóban intenzív újratelepülés játszódott le Nógrád, Somogy, Pest és Zala egyes részein).

1715-ben az adózó erőt kevésbé vették figyelembe, így az összeírásokba nagy számban kerültek bele teljesen szegény, adóképtelen személyek. Amikor 1720-ban megismételték az összeírást, elrendelték, hogy a teljesen nincstelenekeket hagyják ki a listákból. Így viszont sok zsellér nem került bele az összeírásba. Mégis nagyobb volt az összeírtak száma 1720-ban. 1728-ban viszont újra kiterjesztették az összeírást a zsellérség egészére, három kategóriát különböztetvén meg – házas-földes, házas de földnélküli, ház- és földnélküli – és összeírták a teljesen nincstelenekeket is (miserábilis). Lásd: *Perjés* 1968.

²¹ MNL OL, Központi Statisztikai Hivatal Iratgyűjteménye (vlt 'F' szekció): XXXII-23-j-12, 31–85. doboz. Rendezés alatt.

²² Értsd: a telki állományon túl az irtás- és összeírt nem telki szántóföldek.

²³ Noha hivatalosan pozsonyi mérőben kellett volna számolni, *Perjés* szerint Biharban a 125 literes kassai köblöt használták (*Perjés* 1979. 85.), ezért alacsonyabb Biharban az egy jobbágyra jutó köblös föld értéke. (1 köblös föld Biharban 1 kataszteri és nem pedig 1 magyar holddal ekvivalens, azaz a megyében mért 5 kh átlag legalább 6,6 magyar hold).

mérő. Elemzésünkben 1 magyar hold = 1 köblös föld, illetve 2 pozsonyi mérős földdel egyenértékű.)

A nem telki állományú, de jobbágyok használatában lévő föld 11 megyére vonatkoztatott átlaga közelítette a 20 százalékot. Sopron és Szabolcs megyében arányuk elenyésző volt, míg Biharban és Tolnában jóval átlag feletti értékeket kaptunk. A házas zsellérekre jutó szántóföld nagysága a 11 megyében ugyan csak 5 hold volt, de ez Szepesben 16 holdat, Tolnában 9,6 holdat, Szabolcsban ellenben 0 holdat, Sopronban pedig 2 holdat tett ki. A megyék zömében a jobbágyok 4-5-ször annyi földet birtokoltak, mint a zsellérek, ez alól kivétel Sopron, ahol a differencia tízszeres, illetve Szepes és Tolna, ahol alig kétszeres volt a különbség. Szabolcsban pedig gyakorlatilag nem voltak zsellérek. A népességhiányra utal az üres (*deserta*) földeknek az összes szántóhoz viszonyított aránya. Ez a 11 megyében átlagosan 13 %-ot tett ki, melynek oka Szabolcs és Szepes megyék magas, 30 %-os értéke volt, mert egyébként a többi megyében 10 % alatt maradt az elhagyott földterület nagysága (Sopronban 7,8 %).

Az újratelepülés vagy a népességnomás dinamikáját az irtásföldek gyakoriságával tudjuk szimbolizálni. Az irtásföldek részesedése a töröktől erősen sanyargatott Zala és Nógrád megyékben meghaladta a 10 százalékot, míg a 11 megye átlaga a 3 százalékot sem érte el ekkor. Az ország jelentős része tehát népességhiánnyal küszködött, hiszen az irtásföldek aránya a *deserta* földekét az említett két megye mellett csak Biharban múlta felül, azonban itt is csak 0,5 százalékponttal.²⁴

Noha a telek mérete megyénként eltért, a jobbágyi gazdaságméretek megyén belüli eloszlása a lokális társadalmi differenciáltság előrehaladottságáról tanúskodik. (Az átlagos gazdaságméret mellett a szórás vizsgálata ugyancsak ezt teszi lehetővé (vö. relatív szórás: a szórás és átlag hányadosa). Szepesben a jobbágyok 90 %-a féltelkesnél kisebb gazda volt, igaz, itt így is 36 hold volt az átlagos birtoknagyság. Biharban nem volt féltelkesnél kisebb birtokkal bíró jobbágy (a zselléreket leszámítva), de az átlagos birtokméret csak 5 hold volt. A 11 megyében viszont átlagosan a jobbágyok fele fél vagy kevesebb telken gazdálkodott a 14–16 holdas átlagméret mellett. Nógrád, Somogy, Pest, Sopron, Vas és főként Zala esetében a fél vagy ennél kisebb telekkel bírók aránya jóval 50 % felett volt (Sopronban 68 %).²⁵

²⁴ Az alacsony irtási (*extirpatio*-s) arányokat Tompa László szerint magyarázhatja még az irtások „feleslegessége” is – ha újabb jobbágyközösség települt a *deserta* falura, vagy valami oknál fogva kihalt egy jobbágycsalád, akkor a helyére lépő(k)nek egyszerűbb volt a már feltört földön gazdálkodni, még akkor is, ha az esetleg nagyon távol esett a jobbágy belső telkétől, mivel az irtást nagyon nehéz elvégezni a korszak technológiai eszközeivel, ugyanakkor a földesúr könnyedén kisajátíthatja, és a néhány évnyi adómentesség sem mindig volt rajta. Tompa László: Vagyongyarapítás és közösségi szerep mint családi stratégia. Egy bicskei jobbágycsalád gazdálkodási struktúrája a 18. században. In: Csikós Gábor – Hegedűs István – Horváth Gergely Krisztián – Ö. Kovács József (szerk.): Területi-társadalmi törésvonalak és a boldogulás útjai. Budapest, 2019. 159–180.

²⁵ Nógrádban a jobbágyi átlagméret így is közel duplája volt a Pest megyeinek, itt ugyanis sok volt a közjóságnak minősülő (így a conscriptiókban nem rögzített) legelő az Őri Péter által feldolgozott 18. század végi lélekösszeírások szerint. Az 1728-as összeírás sem közli a legelők nagyságát, hiszen az nem jobbágyi, hanem közös használatú földeknek minősült. Őri Péter: A demográfiai viselkedés mintái a 18. században. Lélekösszeírások Pest megyében, 1774–1783. (KSH NKI Kutatási Jelentések 75.) Budapest, 2003.

Mivel a termelékenységet a földminőség is befolyásolta, melyet Perjés a szemhozammal, a műveléshez szükséges ökrök számával és a munkaerőigénnyel fejezett ki, így érdemes ezt is megvizsgálni. Szabolcs, Heves és Nógrád megyében a szemhozam átlag 3,9-4 körül volt, míg a 11 megye átlaga csak háromszoros magkihozatalt eredményezett a búza, árpa és zab tekintetében. Az északi Szepes kétszeres magkihozatala nem meglepő, a homokos talajú Pest sem érte el a háromszoros kihozatalt, a hegyes-agyagos Bihar éppen súrolta azt, Somogy viszont alig haladta meg a két és félszeres hozamot, ami rosszabb volt a szomszédos Tolna, Zala és Vas, illetve Sopron háromszoros hozamot mutató értékei-nél is (4. térkép). A szántás munkaerőszükséglete is eme 5 megyében volt a legnagyobb, míg Szepes, Pest, Heves és Szabolcs esetében ez országos átlag alatt maradt. A szükséges igaerő viszont 4 ökör alatt maradt Vas, Zala és Szabolcs esetében (bár kérdéses, hogy ez mennyiben jelzi a rendelkezésre álló igaerő nagyságát az optimálishoz képest, illetve a szántás technológiájára – eketípus – is utalhat még a föld kötöttsége mellett, tehát nem egyértelmű indikátor. A 11 megye átlaga mindenesetre 5 ökör volt, Sopron, Bihar, Heves és Somogy esetében pedig hat ökör.)

Szintén a fejlettségre utal a nyomások száma (bár a kérdés nem ilyen egyszerű).²⁶ Mind a 11 megyében a két nyomás volt átlagosnak tekinthető, de Szabolcs és Szepes megyében már a három nyomás dominált,²⁷ míg Bihar, Vas és Zala megyében a telkek csak fele volt két nyomás alatt, a többi 1 nyomáson gazdálkodott²⁸ és Heves sem volt túlságo-san fejlett e tekintetben. A relatív szórás nagysága éppen ezekben a megyékben volt a legnagyobb, ami jelentős regionális differenciákra utal (ez Biharban és Hevesben minden-képpen természetföldrajzi alapú, míg Vas és Zala domborzatát tekintve egyveretűbb, így ott nem a természetföldrajzi adottságok – legfeljebb mikro- és nem táji szinten – állnak a háttérben).

Az intenzív kultúrák, mint a szőlő léte, szintén lehet egyfajta fejlettségi indikátor. Az új telepítésű szőlők aránya ezek terjeszkedését, az *extraneusok* (nem helyi lakosok) aránya ezen földhasználati forma népszerűségét (a keresletet), a jobbágyokra eső szőlő-méret pedig a jövedelem nagyságát szimbolizálja. (A bordézsmá pl. az egri püspök egyik fontos jövedelme volt, a bor tárolására épült ki a város alatti több kilométeres pincerend-szer). A jobbágyi szőlőméreteket tekintve kiemelkedő volt Sopron (5 kapás felett, vö. 6. térkép), és Pest, valamint Tolna, míg Hevesben és kevésbé meglepően Szabolcsban igen kicsi volt a jobbágyi szőlők mérete (itt tehát eleve kevés volt, Hevesben pedig a püspök-ség területén is sok szőlő volt). Arányaiban a legtöbb új szőlő a szabolcsi homokon jelent meg, ezt követte Tolna és Pest, de Nógrád és Heves új szőlőinek aránya is meghaladta a

²⁶ Perjés 1978. 30–31. Perjés (1979. 52.) szerint Biharban a 3 nyomás volt a legkisebb tengerszint feletti magasságon. azonban az 1720-as nyomásadatok térképre vitele alapján a három nyomást 1720 táján ott alkalmazták, ahol földszűke volt, a felvidéki folyó völgyekben, dombsági területeken, nem a legjobb földeken.

²⁷ Ez is megerősíti, hogy ott kezdték alkalmazni, a termelés fokozásának eszközeként, ahol a szükség vitte rá az embereket a kedvezőtlenebb talajadottságok, vgy helyszűke miatt.

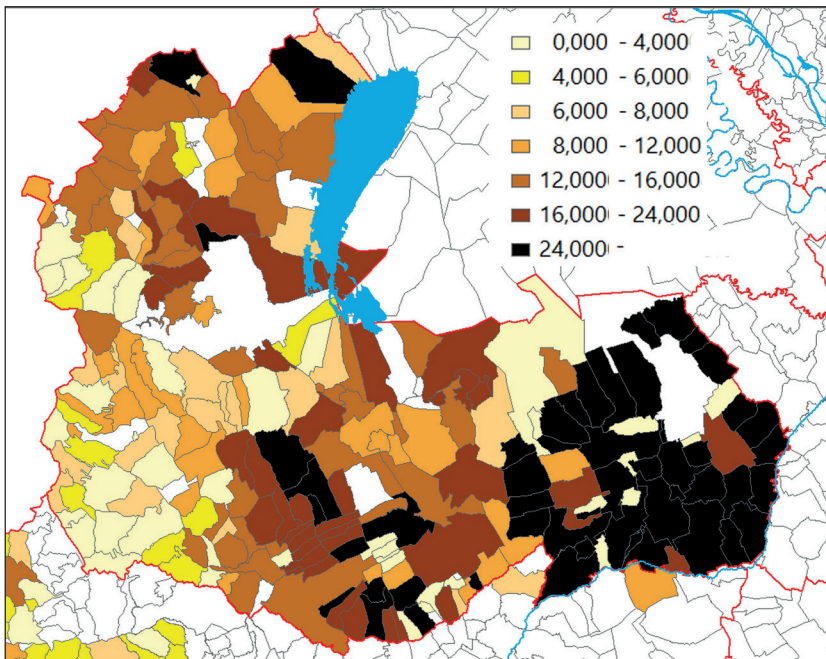
²⁸ Ez inkább az extenzívitás lehetőségére utal a síkvidékeken.

11 megye 8,5 %-os átlagát, míg Sopron, Vas és Zala (részben a kisebb török pusztítás okán is) ettől elmaradt. Az *extraneusok* által birtokolt szőlőterület a 11 megye 40 %-os arányát meghaladta Biharban, Vasban, Zalában és Sopronban. Nógrádban, Pest megyében és Szabolcsban a helyiek szőlői domináltak.

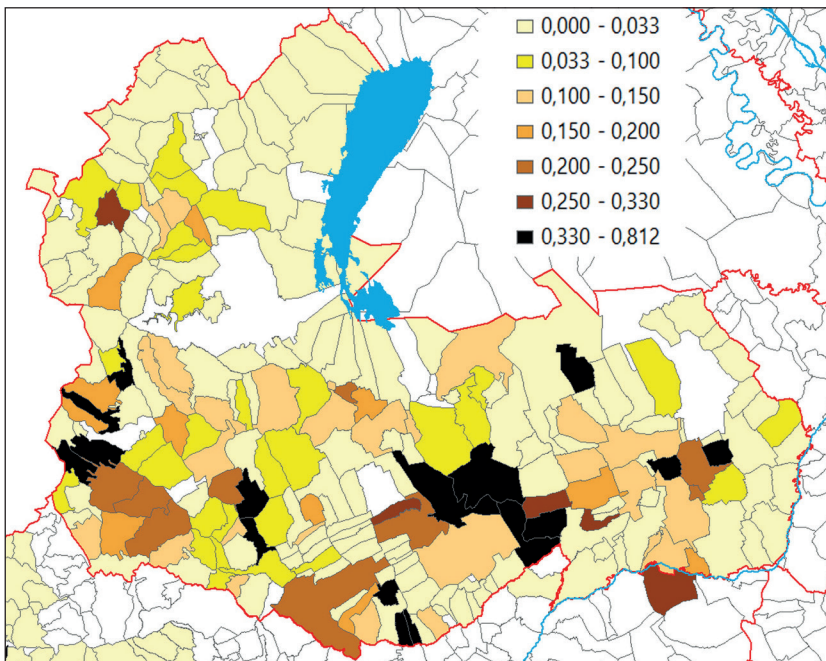
Közelebbről is megnézve a megye sajátosságait, azt találjuk, hogy a 233 településből 91 művelt szőlőt. A Rábaközben és a Répce mentén egyáltalán nem volt szőlő, ellenben a dombok megjelenésével a szőlők jelenléte is kimutatható (Csáva/Stoob, Nagycenk, Sopronnyék/Neckenmarkt). 62 településen 840 kapás (1 kapás = max. 250 nöl.) alatti értékeket találunk, Csáva az első település, ami meghaladja az 1000 kapást. A legtöbb szőlőt a Lajta-hegységnek főleg a Fertő tóra boruló lankáin művelték, de a Fraknó/Forchtenau és Sopron előterében található községek is felbukkannak. 2000 kapás feletti értéket mutat Pecsényéd/Pötsching, Szentmargitbánya/St. Margarethen, Fehéregyháza/Donnerskirchen, Oka/Oggau, Márcfalva/Marz, Sopronnyék, Nagy- és Kishöflány/Groß- u. Kleinhöflein, Széleskút/Breitenbrunn, Lajtaszentgyörgy/St. Georgen b. Eisenstadt, Rákos, Feketeváros/Purbach a. Neusiedler See, Németkeresztúr/Deutschkreutz.

Ebben az élbolyban igen magas az *extraneusok* aránya, ami fordítottan arányos a helyi jobbágyság/ zsellérek jelenlétével: 60–70 százalék feletti volt a külső szőlőbirtokosok aránya Rákos, Márcfalva, Németkeresztúr és Pecsényéd esetében. Még mindig magas, 30 százalék alatti *extraneus* aránnyal jellemezhető Fehéregyháza, Feketeváros, Nagyöflány.

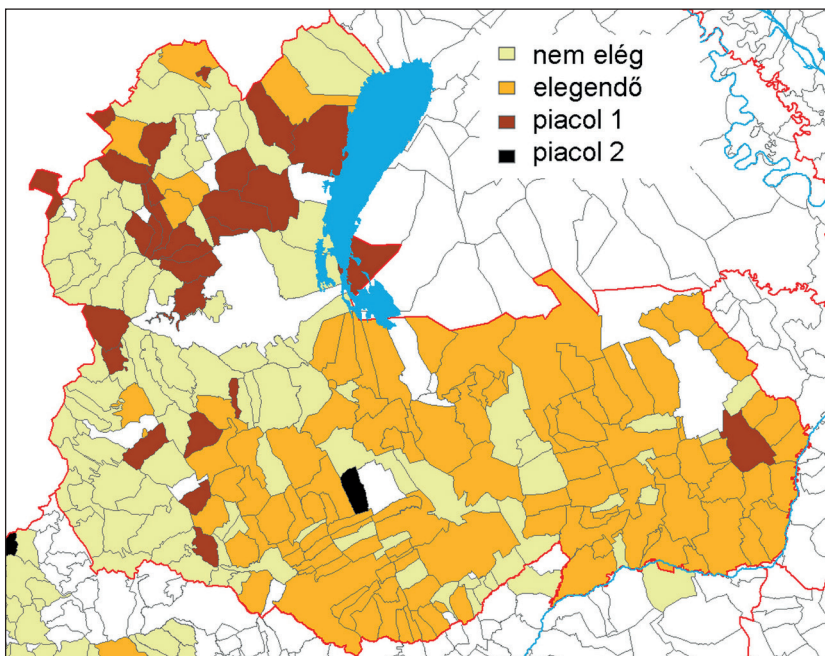
Az egy jobbágyra jutó rétek kiterjedése esetében Bihar és Heves állt az élen, az előbbi a hegyi, az utóbbi a Tisza-parti réteknek köszönhetően. Zala és Nógrád, majd Szepes (ez utóbbiak már átlag körüli 2,4–2,6 kaszás/jobbágy értékkel) követték őket, Sopronban átlagos értéket találunk, mely azonban mutatott belső differenciáltságot. Ha csak a felső decilisre pillantunk, akkor is nagy szórást találunk. A csoport egyik szélső értékét képviseli Lózs, amelynek rétjei 211 kaszást tettek ki, majd Nagyvág, Kecöl, Cirák, Kisfalud, Tamási, Farád, Bodonhely, Magyarpordány, Szilsárkány, Bogyoszló, Gyórá, Pordány, Csorna, Szil, Szany, Szárföld után a legnagyobb rétállománnyal Kabold/Kobersdorf rendelkezett (674 kaszás = 505,5 m. hold = 217,3 Ha; 1 kaszás = kb. 900 nöl). A felső decilisben átlagosan 369 kaszás rét jutott egy településre (=276,75 m. hold). A teljes településállományra ugyanakkor nincs értelme móduszt számolni, mert a leggyakoribb a 2 (!) kaszásnyi érték. Az 1 jobbágyra jutó kaszások számát tekintve a felső decilisben 8 és 22 kaszás közötti réttárányosságot találunk. Az őket képviselő települések, mint az ennek jórészt megfeleltethető előbbi lista mutatja, szinte mind Rábaközben és a Répce mentén találhatók, kiegészülve Oslival és Bősárkánnyal a Hanságból (5. térkép).

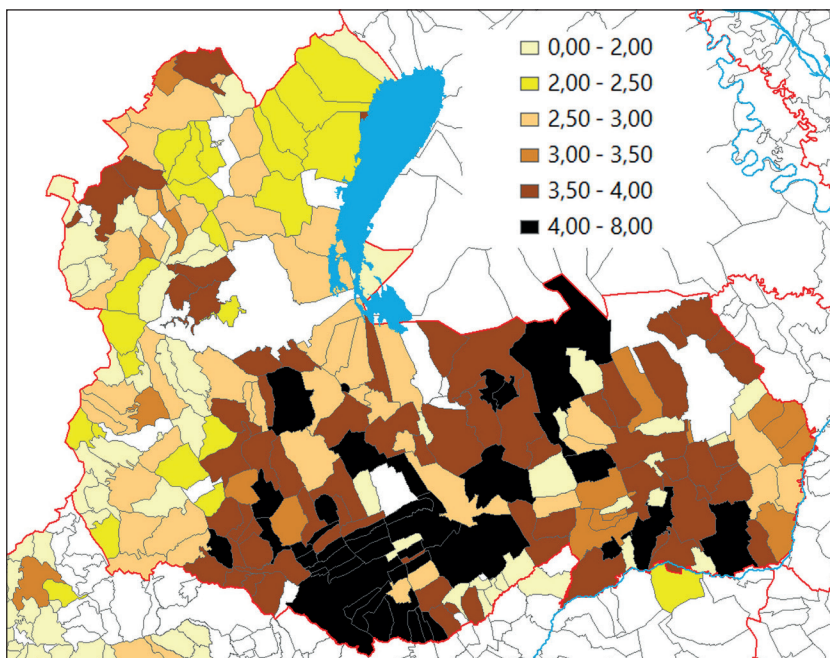
1. térkép. Az egy jobbágyra jutó összes szántóterület magyar holdban 1728-ban

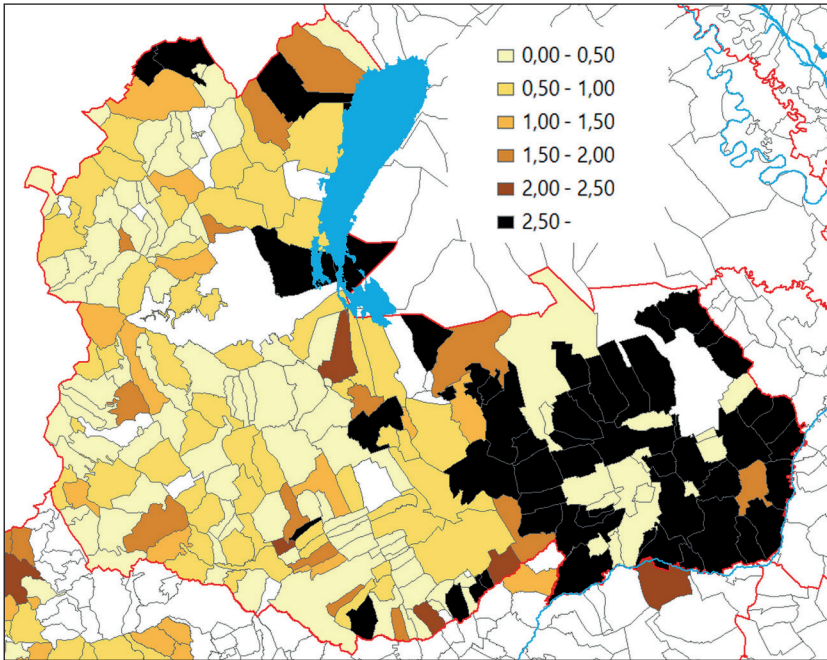
2. térkép. A deserta földek aránya az összes szántóhoz viszonyítva 1728-ban (1=100 %)

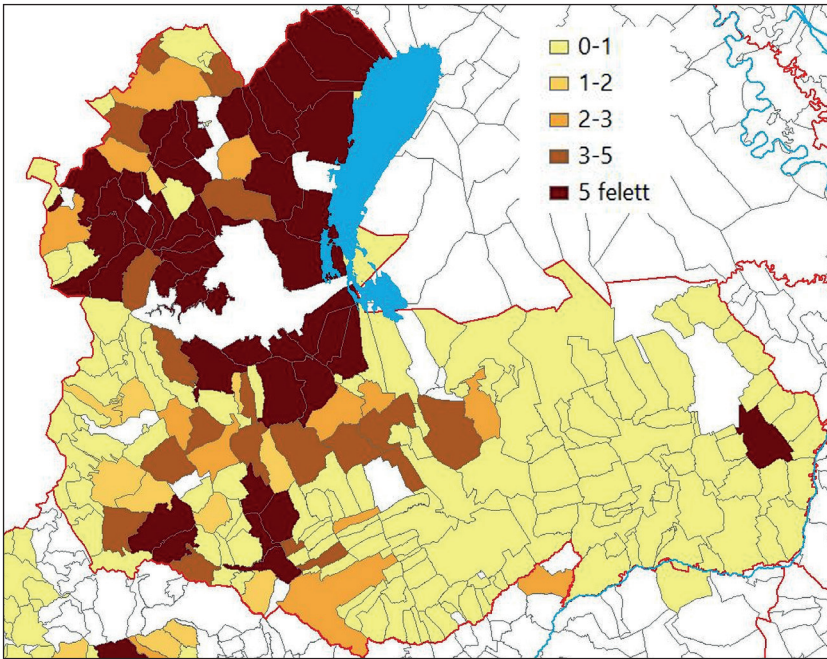
3. térkép. Kenyérrel való ellátottság 1728-ban (0=nem elég; 1=eleg, 1 felett = piacol is)

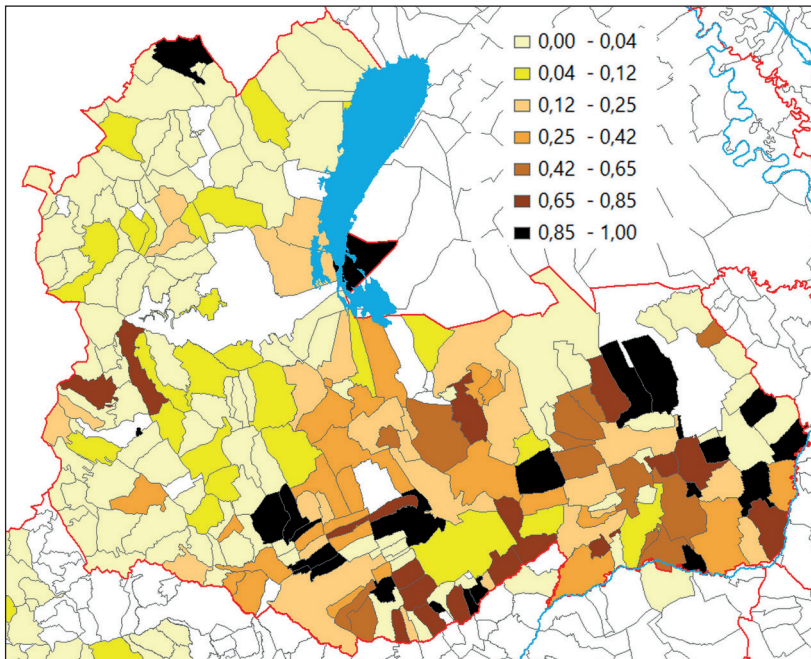
4. térkép. A gabona (búza, rozs, árpa, zab) szemhozama az elvetett mag függvényében

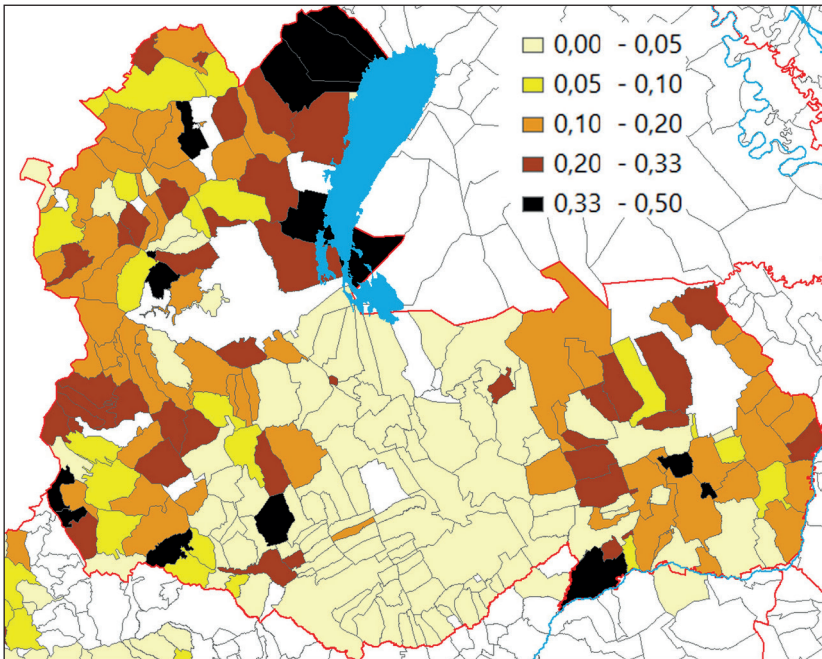
5. térkép. Az egy telkes jobbágyra jutó rétjáromosság kaszásban

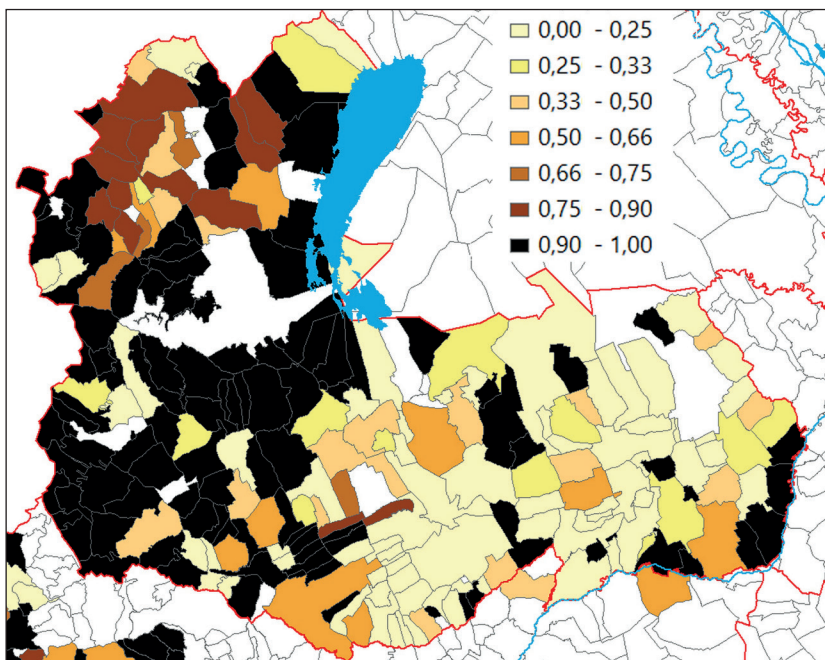
6. térkép. Az egy telkes jobbágyra jutó szőlőbirtok kapásban

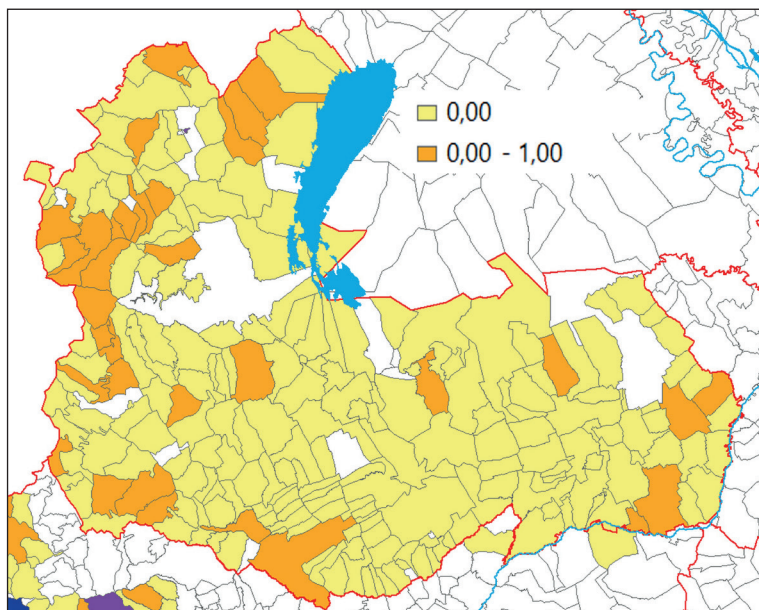
7. térkép. A szabad menetelű jobbágyok aránya az összesből (1=100 %)

8. térkép. A háztalan zsellérek aránya összes összeírthoz képest, 1728 (1=100 %)

9. térkép. A fél telek alatti jobbágyok aránya az összesből (1=100 %)

10. térkép. Az összeírt iparúzó²⁹ aránya az összeírtak százalékában 1728-ban

²⁹ Nem csak önálló iparosok, de parasztok is.

A társadalom szerkezete néhány indikátor tükrében

Ami a társadalom differenciáltságát illeti, a vagyoni helyzetre utaló mutató (különösen pedig nem agrárjellegű mutató) kevés akad, azok értelmezése is bizonytalan. Az iparból (is) élők aránya ugyanis nem mutatja meg, hogy valaki az ipari tevékenység révén többletjövedelemre tett szert, vagy azért foglalkozott iparral (is), mert csak így tudott megélni a soványka földjövedelem mellett. A zsellérlét értelmezése hasonló dilemmákat vet fel: minél több zsellér van, annál szegényebb a társadalom vagy annál több az iparból többletjövedelmet húzó egzisztencia? Mivel az iparos háztartások aránya az általában is fejlettebbnek tekintett Szepes megyében a legmagasabb (15 %), így vélhetőleg helyes a feltételezés, hogy az ipar inkább a jövedelmi többlet indikátora (proxyja), mint a gazdasági kényszererő – legalábbis itt, mert ebből nem következik, hogy másutt is így volt. Zalában alacsony az iparral is foglalkozók aránya, Sopronban szintűgy (10. térkép), míg a közöttük fekvő Vasban magas. Nógrádban az iparosok aránya átlag feletti volt. Pest és Heves térségében a háztartások 5 %-a foglalkozott iparral, ami a 11 megye átlagával azonos.

A másik mutató, a zselléresedés előrehaladott volt Szepesben (12 % házatlan + 17 % házas zsellér), de ezt kompenzálta, hogy rájuk átlag feletti (ugyanakkor nem túl jó minőségű) földméret jutott. Sopronban szintén igen magas volt a házatlan zsellérek aránya (14 % felett, a megye keleti részében és nyugati részében egyenesen 20–25 % felett, míg középen szinte semennyi, vö. 8. térkép) és a házas zsellérekre sem jutott sok föld. Hevesben viszont ez utóbbiból alig volt, Tolnában viszont átlag feletti volt a házatlan zsellérek aránya (itt földes-házás zsellérek nem voltak), míg Zalában elérte arányuk a 10 %-ot.

Hasonló a helyzet a jobbágyság értékelésével: a sok jobbágy a jobb helyzet indikátora szemben a sok zsellérral? A szabad menetelű jobbágyság – a jobbágyságon belül kétségkívül kedvezőbb jogi helyzetű, de bizonytalan gazdasági értékű (sokszor telek nélküli, de olykor árendás földet bíró) csoportja – Nógrád, Somogy, Sopron, Szabolcs, Szepes, Vas és Zala megyékben alulreprezentált volt a 11 megye 27–33 %-os átlagértékéhez képest. Tolna, Bihar, Heves és Pest a másik végetlet képviselték 50 % feletti értékeikkel. Tolna és Bihar esetében bizonyosan közrejátszik az állattartás szerepe, amire a rétek mérete is utal.

Ami a megyéken belüli differenciáltságot illeti, miként a 11 megye diverz képet mutatott, ugyanúgy a 11 megyén belül is (ezt a szórás értékekkel közelítettük) diverz képet kapunk. Ez mindenképpen alátámasztja a települési szintű vizsgálatok indokoltságát. A relatív szórás alapján a telki állományt tekintve Vasban és Sopronban volt a legnagyobb az egy jobbágyra jutó szántó szórása, Nógrádban, Somogyban viszonylag kicsi.

Sopron vármegyében a jobbágyi népesség átlagosan 0,5 telket birtokolt. Kiugró értéket mutat a ma Egyházásfalú részét képező Dasztifalu 2,3 telekáttaggal. Az egy jobbágyra jutó telki szántóföld módusza 24 pozsonyi mérő (pm) volt (= 12 magyar hold [mh] = 5,16 Ha), míg a maximumértéket Ebergőcön találjuk 92,5 pm kiterjedéssel (46,25 magyar hold = 19,88 Ha). A szántók mennyiségét tekintve a települések felső decilisében

35,7 pm (17,85 mh) és 75 pm (37,5 mh) közötti értékeket találunk (a kiugró ebergőci érték mellett). Jellemző, hogy az ide tartozó települések, úgymint: Szil, Csorna, Bősárákány, Pordány, Szilsárákány, Bogyoszló, Rábatamási, Páli, Bányog, Csanak, Egyed, Barbacs, Szovát, Maglóca, Szárföld legnagyobbbrészt a Rábaközben található. Csak Széplak, Fűles/Nikitsch és Vulkapordány/Wulkaprodersdorf képviselték a nyugatibb tájegységeket (1. térkép).

Kicsi volt a búzahozam relatív szórása Heves (igen magas kihozatal), Nógrád, Szabolcs és Sopron (magas kihozatal), Vas (átlagos) és Pest (átlag alatti búzakihozatal) esetében. Kicsi volt a nyomások számának szórása (tehát viszonylag egyveretű megye volt) Nógrád, Somogy, Sopron, Pest, Szabolcs és Szepes megyékben. A nyomások száma és a búzakihozatal között viszont nem volt erős korreláció, mert két, települési átlagban a két nyomást el nem érő megye (Heves és Tolna) is relatíve magas, 4 feletti maghozamot produkált. Az előző bekezdésben a szántóikat tekintve a felső decilisben szereplő rábaköziek falvak is mind kétnyomásúak, Bogyoszló kivételével, ahol három nyomásban művelték a határt.

A területi dimenzió túl lehetséges más distinkatív tényezők, mint pl. a nyomások száma vagy települési jogállás, vagy maghozam, de akár a szabad és örökös jobbágyok aránya alapján történő csoportképzés is; és a társadalmi-gazdasági indikátorok e csoportokra generált átlagértékei szintén összevethetők, de vizsgálható akár a trágyázás és a hozamok kapcsolata is.

Országos kitekintésben a települések 20 százalékában dominált csak a háromnyomás, míg felükre a kétnyomás volt jellemző. A nem telki állományú jobbágyföldek a kétnyomásos gazdálkodású falvakban voltak felülreprezentáltak, az *extraneus* földek aránya a nem nyomásrendszerű vagy ismeretlen művelésjellegű területeken volt átlag feletti. A háromnyomású földeken a *deserta* telkek aránya elérte a 16 százalékot, míg egynyomás esetében ez csak 6 százalék volt. Háromnyomás esetében volt a legnagyobb az egy jobbágyra jutó szántó méret (29 köböl), míg egy nyomás esetében csak 7, két nyomás esetében 13–14 köböl volt a szántónagyság, ami magyarázza is az ugar csökkentésének elvi lehetőségét a háromnyomású földeken. Itt még a zsellérekre is 12 köböl szántó jutott, míg két nyomás esetében ez alig 2,66 volt. A szabadmenetelű jobbágyok aránya így itt volt legkisebb (14 %), szemben a két nyomáson gazdálkodó falvak 33 százalékos értékével, vagy a teljes átlag 25 százalékával, és az sem meglepő, hogy a féltelkesek aránya is magasabb volt (60 %), míg kétnyomás esetében csak 53 %. Két nyomáson ugyanakkor a búza fajlagos hozama nagyobb volt,³⁰ mert itt maximálisan ki kellett használni a kisebb méretű és kisebb vetett területű földeket. Az igaerő hasonló volt, a szántás munkaerőigénye talán valamivel kisebb az átlagostól a háromnyomású falvak esetében. Itt kisebb volt a rétméret is, mint a két nyomás esetében.

³⁰ Perjés szerint ugyancsak. *Perjés* 1978. 30. A helységek 20,2 %-a egynyomásos művelést folytatott, viszont az összes gabonának csupán 16 %-át termelik meg. Ezzel szemben a kétnyomásos helységek aránya 44,5 %, részesedésük a megtermelt gabonából mégis 50,1 %. A háromnyomásos művelést folytató települések gabonatermelése szintén kisebb, mint települési arányuk.

megye	összes szántó / jobbágy (mh)	nem telki (és nem zsellér) jobbágyi földek aránya (1=100%)	szántóföld (hold) / házas zsellér	deszta / összes szántóföld (1=100%)	irtásföld / összes szántóföld (1=100%)	extraneusok által birtokolt szántóföldek (1=100%)	fél telek alatti jobbágyok aránya (1=100%)	szabad menetlű / összes jobbágy (1=100%)	nyomások száma (települési átlag)
Bihar vm.	5,099	0,432		0,005	0,010	0,000	0,032	0,667	1,70
Héves vm.	8,394	0,213	2,109	0,017	0,000	0,388		0,710	1,68
Nógrád vm.	19,738 ³¹	0,169	4,288	0,060	0,116	0,000	0,703	0,013	2,22
Pest vm.	10,846	0,197	2,673	0,001	0,003	0,005	0,646	0,907	1,99
Somogy vm.	12,370	0,214	2,100	0,054	0,076	0,015	0,545	0,188	2,19
Sopron vm.	16,548	0,046	1,896	0,078	0,006	0,006	0,686	0,199	2,16
Szabolcs vm.	11,000	0,033	0,000	0,324	0,007	0,064	0,067	0,211	2,47
Szepes vm.	36,000	0,191	16,738	0,354	0,001	0,012	0,940	0,054	2,81
Tolna vm.	14,248	0,975	9,667	0,008	0,005	0,034	0,035	0,874	1,85
Vás vm.	9,232	0,150	2,350	0,101	0,030	0,092	0,765	0,048	1,65
Zala vm.	13,722	0,166	3,192	0,067	0,135	0,049	0,839	0,107	1,46
Átlag	16,617	0,184	5,140	0,136	0,028	0,035	0,539	0,272	1,94

I. táblázat. A földesúri joghatóság alatt élő népesség birtokviszonyai főbb mutatói

³¹ A nógrádi kile (szemben a bihari mértékegységgel) viszont kis mértékegység, ezért az itt látható 19 köblös (magyar hold) valójában kb. fételeunyi.

megye	iparral is foglalkozók / öszeirtak (1=100%)	szemhozam általában (búza, rozs, árpa, zab) vetetthez mérve	szántás munka-erő szük-ségele (fő)	igényelt igacéró (ötrók száma)	rét / jobbgy (kaszás)	rét / összes zsellér (Kaszás)	extra-neusok szélőinek aránya (1=100%)	új szőlők aránya (intenzitás) (1=100%)	összes jobbgyi szőlő 1 jobbgyra (kapás)	összes házathan zsellér / összes öszeirt (1=100%)	földes és házas zsellérek aránya (1=100%)
Bihar vm.		2,924	2,275	6,471	2,730	1,000	0,470	0,109	1,788	0,060	
Heves vm.	0,051	4,400	2,000	6,364	3,930	1,251	0,260	0,120	0,426	0,007	0,040
Nógrád vm.	0,069	4,000	3,000	5,154	2,810	0,098	0,064	0,172	1,443	0,031	0,025
Pest vm.	0,051	2,600	2,250	5,663	1,530	0,438	0,057	0,193	3,641	0,025	0,135
Somogy vm.	0,005	2,526	3,000	6,000	2,670	0,103	0,251	0,167	2,702	0,042	0,018
Sopron vm.	0,007	3,630	3,267	6,000	1,554	0,037	0,472	0,011	5,221	0,143	0,112
Szabolcs vm.	0,012	3,900	2,800	4,217	3,068	0,022	0,000	0,726	0,198	0,005	0,000
Szépes vm.	0,141	2,000	1,615	4,690	2,456	0,546	0,000	0,000	0,000	0,120	0,177
Tolna vm.	0,049	3,519	2,900	5,000	5,265	0,217	0,307	0,279	6,530	0,088	0,001
Vas vm.	0,248	2,900	3,012	3,990	1,517	0,117	0,527	0,064	2,039	0,042	0,093
Zala vm.	0,077	2,739	3,005	4,000	4,059	0,312	0,499	0,020	2,720	0,046	0,119
Átlag	0,083	3,000	2,730	5,010	2,772	0,271	0,398	0,084	3,419	0,069	0,093

2. táblázat. A társadalmi helyzet és a gazdaság összefüggései néhány mutatószám tükrében

Az *extraneusok* által művelt szőlő aránya a három nyomásban művelt határú településeken volt a legmagasabb, 20 % feletti. Itt 10 % volt az új telepítésű szőlők aránya, míg egy- és kétnyomás esetében 25 százalék felett. A három nyomás esetében volt a legmagasabb a házatlan zsellérek aránya (8 %), míg egy-két nyomás esetében csak 3-4 %. Ez megmagyarázza, hogy a földdel rendelkező zsellérek birtokmérete miért volt viszonylag magas a három nyomású gazdálkodást folytató településeken. Az iparosok aránya a kétnyomású szántók jellemezte településeken (10 %), továbbá a nyomás nélküli vagy ismeretlen településeken (16 %) volt kiemelkedő. Ez arra utal, hogy utóbbi helyen az ipar helyettesítette/egészítette ki az alacsony mezőgazdasági jövedelmeket.

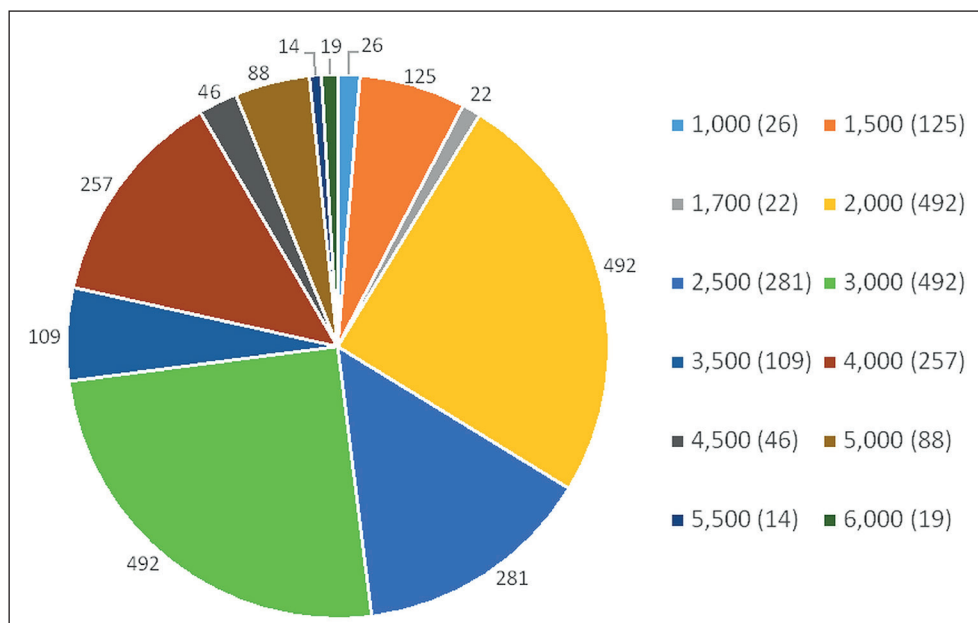
Ami a településtípusok közötti differenciákat illeti, a nem telki állományú jobbágyi szántók aránya átlag feletti (25 % vs. 20 %) volt a 108 mezővárosban, ellenben az *extraneusok* által birtokolt földek aránya itt elenyésző volt, szemben a 80 prédiúmonon mért 50 %-os aránnyal. A *deserta* telkek aránya a mezővárosokban nem érte el az 5 százalékot sem, a pusztákon 17 %, a falvakban 10 %. A falvakban (1580) nagyobb volt az egy jobbágyra jutó telki állomány átlaga (16 köblös), míg a pusztákon ez 7 köböl alatt maradt (Perjés saját számításai szerint is, de ez kevesebb települést érint), a mezővárosokban 13 köblös volt átlagosan. A falvak lakosságának 21 %-a, a puszták népességének 8 %-a, a mezővárosok lakosságának több mint 40 %-a volt szabad menetelű. A fél teleknél kisebb paraszti birtok aránya a pusztákon volt a legkisebb, 33 %, míg a mezővárosokban ez 60 % volt, akár a falvakban. A nem minősített településeken azonban csak 5 % volt ez az érték.

A nyomások száma a mezővárosokban átlag feletti volt (közelítette a kettőt), de ez nem volt kiemelkedő a többi település értékéhez képest. A búza szemhozama a falvakban volt a legrosszabb, 3 alatt maradt, míg a pusztákon 4 felett volt, a mezővárosokban a kettő között (3,5 körül). A szántás emberi erőigénye a pusztákon volt a legkevesebb, itt igaerőt tekintve 6 ökröt feletti átlaggal találkozunk, míg a falvakban az igaerő nem érte el az 5 ökröt, itt közel 3 ember ereje kellett még a föld megműveléséhez, a pusztákon csak másfél.

A mezővárosokban kicsi volt a jobbágyi rétek mérete, az *extraneusok* kezén lévő szőlőterület, ellenben itt volt a legmagasabb az új telepítésű szőlők aránya (25 %) és több mint 3,5 kapás szőlő jutott egy jobbágyra, míg a falvakban ez 1,3 alatt volt. A mezővárosban több volt a házatlan zsellér (8 % vs. átlag 5 %) és az iparral foglalkozók aránya is magasabb volt (11 %, a falvakban 7 %, a pusztákon 2,5 %).

Az új telepítésű szőlők aránya kiemelkedett a négy-négy és félszeres, öt-öt és félszeres maghozamú területeken, tehát a szőlőtelepítés valóban a prosperálás jele inkább és nem a hiányok kompenzálására alkalmazták.

A legnagyobb egy jobbágyra jutó szőlőterület kétségtelenül a legalacsonyabb gabonáhozamú 150 településre volt jellemző (1,5-ös hozam alatt), bár hasonló magasságokba emelkedett (1,5 kapás) 2,3-3-szoros és 5,5-szörös maghozam esetében, azaz eléggé hullámzott. Itt az új telepítések aránya is szignifikáns volt, miként a 4,5-szeres maghozamú 46 település esetében is, itt viszont így is csak 1,1 kapás nagyságot ért el a szőlő, tehát

1. ábra. A búza (ahol nincs, ott általában véve: gabona) szemhozam szerinti megoszlása településenként 11 megye adatai alapján 1728-ban

művelése új jelenség volt itt.³² A nem telki állományú jobbágyi földek gyakorisága ugyan ingadozva, de láthatóan nőtt a maghozam javulásával, miként az *extraneusok* kezén lévő szántóföldek is nagyobb gyakorisággal tűntek fel a jobb hozamot biztosító szántók között. Az irtások részesedése az összes művelt földhöz képest a közepes hozamú földeken volt a legnagyobb (véltetően maguk az irtások is inkább lefelé, mint felfelé húzták a hozam nagyságát).

A *deserta* földek aránya is nagyobb volt a kétszeres maghozam alatti földeken (20 % felett). Talán azért, mert rossz minőségűek voltak a felhagyott földek és nem volt munkaerő az extenzív gazdálkodás megvalósítására? Vagy a háborús évtizedek során humán erőforrás és technológia tekintetében ennyire leépült az ország egy része? Vagy az elpusztásodott területek közül először a jobb minőségűeket vették újra művelés alá, ezért maradhettek a végére a gyengébb földek? Ezekon a területeken 36 köblös (magyar hold) felett volt az egy jobbágyra jutó földnagyság, tehát az extenzivitás elvi korlátai között a földhiány nem szerepelhetett. A fél telek alattiak aránya viszont ennek ellenére 80 % feletti volt a legterméketlenebb földeken, itt tehát egy telek bőven 50 köblös föld körül volt. Még a nyomások száma is – igaz nem szignifikánsan – átlagosan magasabb volt, mert ezt a nagy telekméret is lehetővé tette. Az igaerő kisebb volt a kisebb hozamú földeken.

³² Az alföldi, rábaközi jó feketeföldön nem érezte jól magát a szőlő, ezért nem is erőltették.

Ezt a rét mérete sem kompenzálta, pontosabban, tükrözte az igaerő hiányát, mert kétszeres maghozam alatt csak 1,7 kaszás rét jutott egy jobbágyra, efelett viszont 2,4 kaszás, ami már jelentős különbség. A zselléréknél hasonló volt a helyzet, a négyszeres maghozam feletti területeken élő földes zsellérek rétjeinek nagysága nagyobb volt, mint az alsó kategóriákban.

Az iparosok aránya a közepes hozamú területeken érte el a 10 %-ot. A jó hozamú területeken³³ vélhetőleg kevésbé volt jelen az iparúzés kényszere, míg az alsó szinteken a kereslet (a lakosság jövedelemtöbblete) és a munkaerő hiányzott hozzá. A házatlan zsellérek aránya a kevésbé termékeny területeken volt nagyobb (7 % felett, a termékeny földeken 5 % alatt). A szabad menetelűek aránya viszont egyértelműen emelkedett és a 40 %-ot is elérte az 5 legfelsőbb termékenységi kategóriában.³⁴

A trágyázás kapcsán szintén érdekes következtetéseket vonhatunk le: azt váránk, hogy a trágyázó településeken magasabb a gabonahozam. A búza szemhozama azonban a trágyát használó településeken csak 2,5 volt, a nem trágyázó falvakban viszont közel 3. A trágyázás tehát nem a jobb minőségű és magasabb hozamot nyújtó földeken volt elterjedt. A trágyázást alkalmazó településeken a jobbágyok telekmérete nagyobb volt (14,6 vs. 17,8 köblös). Még ennél is nagyobb volt a differencia a zsellérek esetében: a trágyázott földek mérete átlag 8 köblös volt, a nem trágyázottaké 2 köblös, azaz az életképtelenség határán billegő földeket inkább próbálták javítani.³⁵ A házatlan zsellérek aránya a trágyázó falvakban volt átlag feletti (mivel a trágyázás állattartásra is utal, e zsellérek részben az állattartásból is élhettek), míg az iparból élőké a nem trágyázó településeken (itt tehát ez volt a gabonahiányon enyhítő másodlagos jövedelem).

A trágyázó falvakban kisebb volt a monokultúra jelentősége, erősebb volt az állattartás szerepe, ezért nem is kellett magasabb maghozam a megélhetéshez, hiszen „zsúfoltság” sem volt, nagyobb volt a telekméret. Ezzel szemben a féltelkes vagy annál kisebb birtokú parasztok aránya magas, 70%-os volt a nem trágyázó településeken. Itt a maghozammal kellett kompenzálni a helyhiányt. Az igaerő ugyancsak a nem trágyázó falvakban volt alacsonyabb (ez sem meglepő), ellenben a rétméret nagyobb volt. Átlag alatti volt az *extraneus* földek aránya a trágyázott földeken.³⁶

³³ A legjobb hozamúak között vannak a puszták, amelyek nyilvánvalóan majorsági művelésűek.

³⁴ Ebből két dolog következhet: a szabad menetelű kondíció motiválhatta a jobbágyot, ezért hatékonyabban termelt, vagy a szabadmenetelű részek inkább újratelepültek, s itt elsősorban azok a falvak revitalizálódtak, amelyeknek jobb minőségű határa volt.

³⁵ A zselléreket a nagyobb gazdák esetleg kevésbé engedték a közlegelőre, így viszont 1-1 jószáguk trágyáját össze tudták gyűjteni udvarukon, szérűskertekben.

³⁶ Az *extraneus* máshol lakva nem igazán tudja a trágyázást megoldani. A trágyát mindenki a maga gazdaságában hasznosította. Így aki trágyázni tudott, az jó eséllyel nem az *extraneus*. A trágyázást alkalmazó falvakban kiugró volt az *extraneusok* által birtokolt szőlők aránya (ellentétben a földekkel), azaz a helyiek vélhetően nem is értették hozzá igazán, vagy az állattartás mellett erre már nem tudtak tovább specializálódni, még ha a földrajzi adottságok adottak is voltak. (A nem trágyázó településeken pedig átlag alatti az új telepítésű szőlő).

trágyázás	nem telki jobbágyarán- tó aránya (1=100%)	extraneus az összes földből (1=100%)	désirta az összeshez (1=100%)	irtás a művelthez (1=100%)	egy/jobbágy- ra jutó telki és egyéb szántó (m. hold)	egy földes zsellőre jutó zsel- lőföld (m. hold)	szabadme- netű az összesből (1=100%)	fél telek alatti az összesből (1=100%)	nyomások száma
nincs adat	0,257	0,048	0,067	0,050	11,940	3,571	0,361	0,512	1,910
nincs trágyázás	0,148	0,043	0,097	0,022	14,661	2,427	0,130	0,713	1,321
van trágyázás	0,117	0,018	0,116	0,023	17,905	8,438	0,111	0,570	1,897
összesen	0,200	0,039	0,085	0,039	14,087	4,858	0,255	0,567	1,823

búza szemhozam vetetthez	szántás munkaerő- igénye (fő)	igazoló (ök- rők száma)	jobbágyra jutó rét (kaszás)	rét / földes zsellő	extraneus szőlő aránya (1=100%)	új telepítés aránya (1=100%)	jobbágyi szőlő / jobbágy	háztalan zsellő- er az összes összeirtből (1=100%)	iparos az összes ösz- szeirtből (1=100%)
3,158	2,651	5,078	2,359	0,776	0,174	0,232	1,568	0,043	0,037
2,810	2,876	4,111	2,254	0,299	0,849	0,024	1,246	0,046	0,182
2,436	2,537	5,551	1,740	0,333	11,220	0,200	1,178	0,080	0,087
2,891	2,650	5,155	2,163	0,540	2,719	0,191	1,400	0,053	0,073

3. táblázat. A trágyázást folytató és nem trágyázó települések egyéb gazdasági-társadalmi sajátosságai 1728-ban

Sopron megyén belül is nyomozható a teljes halmaz alapján is tapasztalható és meglepő különbség a két- és háromnyomásos határú, illetve trágyázó és nem trágyázó települések között. A nagy határukat kétnyomásban művelő rábaközi falvakban a maghozam általában négyszeres, néha ötszörös (módusz = 4), s ezekben sem trágyáztak, csak Fülesen és Vulkapordányban. Noha a három nyomást szokás fejlettebbnek tartani,³⁷ de itt a kétnyomásos településeken több volt a saját szükségleten felüli gabona. Sopron megyében a kétnyomásos határú települések 70 százaléka piacra is termelt, míg a háromnyomásosoknak csak 54,2 %-a. A háromnyomású helységek trágyáztak leginkább, de ugyanekkor ezekből jelentenek inkább gabonahiányt.³⁸ A trágyázás tehát fordítottan viszonyult a gabonabőséghez.³⁹ Sopron megyében csak ott trágyáztak, ahol nagyon indokolt volt a hozamok javítása érdekében (mely hozamok így is alacsonyabbak a nem trágyázó településeken mérténél). A rendi jogi helyzet (szabadmenetelű vagy örökös jobbágy) Sopron megyében mellékesnek tűnik az erőforrásokhoz való hozzáférésben. A jobbágyok 75 %-a örökös jobbágy volt, csak húsz településen éltek tisztán szabad menetelű jobbágyok a megyében (7. térkép).

Vizsgálatunk megerősíti Perjés Géza nyolc megye vizsgálata alapján tett következtetését, miszerint a gabonával való kielégítő ellátottság és a trágyázás között gyenge közepes összefüggés áll fenn. Csak ott trágyáztak 1728-ban, ahol a gyenge talaj azt végképp szükségessé tette. Így a jó természeti adottságú kétnyomásos művelést folytató helységeknél a trágyát használók aránya sokkal alacsonyabb (a 788 település 18 %-a), mint a rossz talajú, kevés földű egy- és háromnyomásosoknál (345 település 63 %-a és 283 település 44 %-a).⁴⁰

³⁷ Biharban az egynyomású határú falvak voltak a legkisebbek 1728-ban és 1785-ben is, a háromnyomásos települések voltak a legnagyobbak. Ha elfogadjuk Perjés másik állítását, hogy a kis falvak fejletlenebbek, akkor szillogizmus alapján az egy nyomás a legfejletlenebb, a három nyomás a fejlettebb. Mint azonban írtuk, a bihari övezetes nyomásrendszer országosan nem állja meg a helyét.

³⁸ Keresztábrás lekérdezések alapján Sopronban kétnyomásos művelést folytató helységeknél a trágyát használók aránya alacsony (11 %). Az elegendő gabonával rendelkező helységeknél csak töredéke (2,3 %) trágyázza földjeit és döntő többségük (97 %) nem használ trágyát. Viszont a trágyát használó helységek túlnyomó része (86 %) nem jelent elegendő gabonát, esetleg gabonahiányban szenved, míg a trágyát nem használók többségében (71 %) elegendő a kenyérgabona. A három nyomásnál, mint az egyik legintenzívebb művelési formánál a trágyát használó helységek aránya igen magas (56 %). Ezek közül viszont csupán minden ötödik (20 %) jelenti, hogy elegendő a kenyérgabonája, miközben az elegendő gabonával rendelkezőknek többsége (61 %) nem trágyázza földjeit. A kétnyomásosok közül az a kevés (15) falu, mely trágyázza földjeit, nagyrészt (10 falu, 66 %) kenyérgabona-hiánnyal küzd, miközben a kenyérgabona-hiányt nem jelentő helységek 95,2 %-a nem is trágyázza földjeit. A trágyát használó háromnyomásos helységek 76 %-a kenyérgabonahiányt jelent, a gabonahiányt jelentő helységeknél pedig 65 %-a trágyázza földjeit. A kenyérgabona-hiányt nem jelentő 15 helységből csupán 6 helység jelent trágyázást is, azaz feltehetően e helységeknél csupán egynegyede (24 %) köszönheti a trágyázásnak, hogy elegendő a kenyere (3. térkép). Perjés 1974: 1078.

³⁹ Bél Máttyás számos más vármegyében is megemlíti, hogy a parasztok csak a legindokoltabb esetekben trágyáznak. Tompa László: Az újszerzésű Batthyány-birtokok regenerációja a XVIII. században. PhD disszertáció, ELTE BTK, 2022. 30–31. o. 91. j.

⁴⁰ Perjés 1974. 1078. A 262 egyéb művelésű település esetében 25 %-os volt a trágya használata 1728-ban.

települések	gabonahiány	trágyahasználat
kétnyomásos határral	22,8 %	11 %
háromnyomásos határral	65,9 %	56,8 %

4. táblázat. A nyomások száma, a gabonahiány és a trágyázás összefüggései Sopron megyében 1728-ban

Végül pedig a legelők kiterjedtsége alapján azt vizsgáljuk meg, hogy az mutat-e összefüggést a szántóföldek és a társadalom jellemzőit illetően. A nem telki állományú jobbágyi szántók aránya nem különbözött az elegendő és nem elegendő legelővel rendelkező települések esetében. Az *extraneusok* által birtokolt szántó arányában sem volt különbség, és a *deserta*, valamint az irtásföldek arányát tekintve sem volt kirívó a differencia (2 %).

Ahol nem volt elegendő legelő, ott az egy jobbágyra jutó szántó mérete is kicsi, 11 köből volt, míg ahol elegendő volt a legelő, ott átlagosan 15 köblös szántót találunk. A legelő rovására tehát nem lehetett növelni az egy főre jutó szántó méretét (legfeljebb az arányát, összméretét). A földdel rendelkező zsellérek esetében ott volt nagyobb a szántó területe, ahol több legelő volt. Ahol szűkös volt a legelő, ott a fél teleknél kisebb telekméret gyakorisága is 66 % felett volt, míg ahol elegendő volt a legelő, ott ez 50 % alatt maradt. Tehát egyértelmű, hogy a telekaprozódás előrehaladását már ekkor megkísérelték ellen-súlyozni a legelőméret csökkentésével, de ez nem oldotta meg a problémát. A helyzethez hozzájárult, hogy a szabadmenetelűek aránya is jóval kisebb (20 % alatt) volt a legelőben szegény és már 1728-ban elaprózott telkekkel rendelkező települések esetében (talán éppen ezért volt ez jellemző rájuk).

A gabonák szemhozama azonban – az előzőekben vázolt siralmas helyzetet kompenzáló – a legelőben szegényebb területeken volt magasabb, 3 szem.⁴¹ A legelő mellett a rét mérete is e közösségekben volt kisebb.

Az *extraneusok* szőlőbirtokai a legelőszegény területeken voltak kiterjedtebbek,⁴² az egy jobbágyra jutó szőlők mérete is (ez is kompenzálta az állattartásból származó alacsonyabb jövedelmet és a felaprózódó szántókat), viszont az új szőlőtelepítések aránya (mint a fejlődés dinamikájának, a megújulási képességnek a proxyja) nem a legelőben szegény területeken volt magasabb. A házatlan zsellérek arányában nem volt lényegi különbség, míg az iparosok nagyobb aránya a legelőszegény területeken szintén kompenzációs tényező volt.

Látható, hogy a változók csoportonkénti átlagértékeinek összehasonlítása eltérő megélhetésű településtípusokat rajzol ki elénk: ilyen a szabadmenetelűek dominálta állattartó, illetve szőlőművelő altípus, a rossz szántóval rendelkező kétlaki állattartó-trágyázó-rossz gabonahozamú, szőlőt nem művelő típus, a felaprózott szántóval rendelkező, állattartással foglalkozni nem tudó, intenzív gazdálkodású, kiegészítő jövedelemként szőlőt művelő, vagy ipari tevékenységet folytató altípus.

⁴¹ Illetve, fordítva is igaz: azért törtek fel sok legelőt, mert jó hozamra számíhattak.

⁴² Ahol a domboldalon szőlő van főleg, ott kevésbé legeltetnek.

A térképek alapján Sopron vármegye nyugati felében sok a zsellér, sok a féltelkes, több az iparúzó, sokkal kevesebb a szabad menetelű (7-8-9-10. térkép). Ellenben lényegesen nagyobb a szőlőbirtok, viszont kisebb a rétvjárandóság, rosszabb a szemhozam, emiatt általában nincs elég kenyér a határmenti sávban (egy-egy települések ugyanakkor ezt kihasználva piacolják a felesleget), mert az egy jobbágyra jutó szántóméret holdban kifejezve is alacsonyabb mint a megye központi vagy keleti területein (3-4-5-6. térkép).

Keleten nagy volt a jobbágyi gazdaságok mérete, ennek megfelelően elegendő a kenyérgabona termelt, de nincs piacolás. A szemhozam – miként a megye közepén is – 3,5–4 felett volt. Nagy a rétvjárandósággal bírtak (ami a megye középső vidékein a nyugati sávhoz hasonlóan kis kiterjedésű), szőlő viszont szinte nincs, sem keleten, sem a centrumban. Ellenben mindkét utóbbi területen nagyobb a szabadmenetelűek aránya. Keleten is sok a zsellér, a megye közepén viszont alig kimutathatók. A megye nyugati és keleti fele az 1785-ös népszámlálás alapján egyaránt az Esterházyaké volt, középen – a Széchényieket leszámítva – kevés volt a nagybirtokos.

Ismét csak országos összevetésben, az egy zsellérré jutó föld nagysága, nem meglepő módon, korrelált az egy jobbágyra jutó föld értékével.⁴³ A szabadmenetelű jobbágyok aránya és az új telepítésű szőlők között is 0,5-höz közeli volt a kapcsolat, ami megerősíti az egyik említett altípus létét. Hasonlóképpen igaz ez a nyomások számára és a jobbágyok birtokméretére: minél nagyobb volt a jobbágyok birtokmérete, annál több nyomással gazdálkodtak. Ezt láttuk korábban is (miként azt is, hogy ezek nem voltak nagy hozamú, jó minőségű földek, tehát a méret és a trágya kompenzálhatta a hiányt. Azaz, nem kis méretű szántókat trágyáztak).

A fél telek alatti jobbágyok aránya és a rendelkezésükre álló igaerő fordított irányú, de az előbbiekhöz hasonló erősségű kapcsolatot jelentett (-0,43). Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt az új telepítésű szőlők aránya és annál nagyobb az *extraneus* szőlők aránya (-0,54 és 0,41).⁴⁴ Mindkét eset utalhat arra, hogy nem volt erő újabb terület intenzív gondoskodást igénylő művelésére. Az igaerő viszonya éppen fordított volt e két másik tényezőhöz: 0,427 és -0,433. Tehát a nagy igaerő lehetővé tette a saját és új szőlők létesítését, azaz a két gazdasági tényező egymás erősítése irányában hatott. Így a szántás munkaerőigénye (fő) és az igaerő nagysága (ökrök száma) között is fordított kapcsolat volt (ez esetben az összefüggés az emberi erő állati erővel való pótlásának mértékére utal). Minél nagyobb volt a szántás munkaerőigénye, annál kisebb volt a zsellérek birtokmérete⁴⁵ (látens módon ez talán arra is utalhat, hogy ők szolgáltatták a többlet-munkaerőt a telkes jobbágyok földjén).⁴⁶ A kapcsolat azonban itt sem erős

⁴³ A jobbágyi rét és a zselléri rét mérete közötti összefüggés sem meglepő ($r=0,47$).

⁴⁴ Az érték táji adottságoiktól függetlenül mért, tájtípusonként nyilván eltérhetett.

⁴⁵ Az kevésbé valószínű, hogy arra utalna a jelenség, hogy nem lévén igaerejük a saját föld művelésére, ez eleve limitálta a megművelhető föld nagyságát a fogatolt műveléshez viszonyítva, ugyanis ez esetben bérelték a fogatot, vagy ledolgozták annak értékét. Nyilván kisebb föld esetében kisebb az ellenszolgáltatás értéke.

⁴⁶ De nem a szántásnál: a többlet-munkaerő talán az egyéb, nagy munkaigényű mezőgazdasági idénymunkák esetén (aratás, cséphadaróval cséplés, takarítás stb.) lehetett fontos, amikor a zselléreknek tényleg jelentős „bevétel” hozhatott a tehetősebb jobbágygazdák földjein való szakmányba dolgozás.

(-0,382.). Hasonló a kapcsolat jellege a búza szemhozama és a zsellérek birtoknagysága között (itt nem feltételezhetünk közvetlen logikai kapcsolatot).

A korrelációs kapcsolatok jellegét a megyei szintre átlagolt (és így már normálosztásúvá alakult) értékek esetében is megvizsgáltuk. Ekkor jóval több erős kapcsolatot találtunk. Erősen korrelált az iparúzők aránya a féltelkek alatti jobbágygazdaságok arányával (0,576) és az igaerő hiányával (-0,57), ami arra utal, hogy a kiegészítő ipari tevékenység e csoport számára volt a legfontosabb jövedelemkiegészítő. Ellenben a házatlan zsellérek és iparúzők összeírtakból való részesedése közötti alacsony korreláció arra utal, hogy a házatlan zsellérek ekkoriban (még) nem voltak iparúzők, s valóban szegényebbeknek (pontosabban: agrárbérmunkásnak) kell őket tekinteni. Egyébként a szabad menetelűek aránya sem korrelált az iparral is foglalkozók arányával a megyei átlagokat tartalmazó adatsorban.

Megeyi összevetésben minél nagyobb volt a jobbágyokra jutó szántóföld, annál kevesebb volt közöttük a szabad menetelű, ugyanakkor annál több volt a nyomások átlagos száma megyénként, de nagy volt az elhagyott földek aránya is, tehát volt még hova terjeszkedni. Azokban a megyékben viszont, ahol kicsi volt a jobbágyonkénti szántóméret, ott már az elhagyott földek aránya is kicsi volt, tehát relatív demográfiai nyomással találkozunk. Minél több föld jutott a telkes jobbágyoknak, annál több jutott a zsellérnek is, minél kevesebb földje volt a telkes jobbágyoknak, annál kevesebb volt a zsellérnek is. Tehát az nem volt jellemző, hogy nagy telekméret mellett kicsi volt a zsellérek földje, még ha e tekintetben éppen Sopron is jelent kivételt a jobbágy- és zsellérföldek közötti tízszeres különbségével. Az viszont kijelenthető, hogy a jobbágyok telki szántóállományának növekedésével nőtt a házatlan zsellérek aránya. Ellenben a féltelkeknél kisebb birtokméretek gyakorisága nőtt az egy jobbágyra jutó átlagos szántóméret növekedésével, ami a telkes jobbágyok között előrehaladott differenciálódást sejtet (a féltelkesek arányának csökkenése mellett is mérhetünk volna növekedő átlagos birtokméretet).

Fordított összefüggés mérhető megyei szinten a *deserta* földek aránya és a nem telki állományú jobbágyföldek aránya között. A felhagyott földek aránya összefüggött a művelésbe fogható igaerővel, pontosabban annak hiányával is.

A nem telki állományú paraszti művelésű földek és a szabadmenetelűek aránya között is erős összefüggés volt, s minél nagyobb volt az ilyen jobbágyok által művelt földek aránya, annál kisebb volt a féltelkesek gyakorisága. Ahol a nem telki állomány részesedése nagy volt, ott az egy jobbágyra jutó rétek mérete is nőtt, míg a telki szántók esetében ez az összefüggés nem állt fenn. A nem telki állomány arányának növekedésével nem csak a rétek egy jobbágyra jutó értéke nőtt, de a szőlőké is.

A maghozam és az *extraneusok* gyakorisága között is egyértelmű összefüggés volt: a jó földeket a közösségen kívülről érkezettek is igyekeztek megszerezni. Nem meglepően, ott ahol sok volt a felhagyott föld, kevés volt a fél telek alatti gazda (és fordítva), viszont a sok felhagyott terület mellett a művelés intenzifikálódása is megfigyelhető, mert nőtt a nyomások száma a puszták telkek számának növekedésével. Ahol viszont kevés volt a felhagyott föld, ott a nyomások száma is alacsony volt. A felhagyott földterület aránya

szintén korrelált, de fordítva, az egy jobbágyra jutó szőlők méretével. Minél nagyobb volt a felhagyott telkek aránya, annál kisebb volt az egy jobbágyra eső szőlőföld mérete.

Az *extraneusok* arányának növekedése együtt járt a zsellérek rétre szorulásával, míg a röghöz kötöttség gyakorisága nőtt a fél telek alatti birtokok számának növekedésével. Ellenben a szabad menetelű jobbágyok arányának növekedése az igavonóerő növekedésével is együtt járt. Az iparral is foglalkozók arányának növekedése esetében viszont a vonóerő csökkent. (Ebből következően a szabad menetelűek zömmel nem iparosok voltak). Az új szőlők arányának megyei szintű növekedése a házatlan zsellérek arányának növekedéséhez vezet.

Összegzés

Vizsgálatunk igazolta Perjés Géza korát megelőző vállalkozásának eredményeit. „[A] szántóművelés adottságai a nagyobb helységekből általában jobbak, mint a kisebbekben”,⁴⁷ ennek ellenére Sopron megye volt 1728-ban az egyetlen, ahol a kis, 20 háztartás alatti falvak nemcsak el tudták látni magukat gabonával, de egyenesen népességük kétszeresének elegendő gabonát termeltek (3. térkép).⁴⁸ Míg országosan csupán 22,4 %-ot tett ki a piacra termelő helységek aránya, addig Sopronban ez az érték 60,1 százalék (az ezt követő Pest megyében 57,4 %).⁴⁹

Meglepő a két- és háromnyomásos határu települések közötti különbség. Miközben a három nyomást szokás fejlettebbnek tartani, a kétnyomásos településeken több volt a saját szükségleten felüli gabona, ami arra utal, hogy az istállózó állattartást megelőző korszakban a legelőként is használt ugarföldök feljavítását a rajtuk legeltetett nagyszámú állat bevonásával végezték.⁵⁰ Célzottan a háromnyomású helységek trágyázták csak határukat, mégis ezekből jelentettek inkább gabonahiányt, azaz a trágyázás fordítottan arányosnak tűnik a gabonabőséggel: csak ott trágyáztak, ahol ez elengedhetetlen volt.⁵¹ Piaci részvételük mértékében is kimutatható a különbség: míg a kétnyomásos települések 70 %-a piacra is termelt Sopron megyében, a háromnyomásosoknak csak 54,2 százaléka.⁵² E meglepő együttállás háttérében megbúvó okok további vizsgálatokat kívánnak, miként az is, hogy a települések magas piaci részvétele ellenére miként lehetséges, hogy Sopron megye a döntően agrármutatókat jelentő indikátorok alapján Somogygal a középmezőnyben helyezkedett el. Kutatásunk egyik tanulsága, hogy a kvantitatív elemzés célzott kérdésekkel segítheti a lokális társadalomtörténeti kutatásokat, de nem helyettesítheti azokat.

⁴⁷ Perjés 1978. 22.

⁴⁸ Perjés 1978. 19. „A kenyérgabona-hiányt nem jelentő helységek 95,2 százaléka nem is trágyázza földjeit.” Perjés 1974. 1080.

⁴⁹ Perjés 1978. 20–21.

⁵⁰ Perjés 1974. 1074.

⁵¹ Perjés 1974. 1078–1080.

⁵² Perjés 1978. 31.